

МАКСИМ КАВУН

ОЛЕКСАНДР ХАРЛАН

ОЛЕКСАНДР СТАРІК

*Альманах видано
в рамках обласного фестивалю
«Діти вивчають країну»*

К

АТЕРИНОСЛАВ
НА КІЛЬЧЕНІ:
ІСТОРІЯ
ЗНИКЛОГО МІСТА

Видання здійснене КП «ЦНТ Дивокрай» ДОР
за підтримки Дніпропетровської обласної ради

Упорядники:

Кавун М. Е.

Харлан О. В.

Старік О. В.

Редакційна колегія:

Боняк В. В. (голова редколегії), Мусієнко К. М., Юрченко Г. В.

К 29

Катеринослав на Кільчені: історія зниклого міста. Альманах досліджень та археологічних розкопок на території колишнього міста Катеринослав I / Упоряд.: М. Е. Кавун, О. В. Харлан, О. В. Старік; за заг. редакцією В. В. Боняка. – Дніпро: АРТ-ПРЕС, 2020. – 36 с.

ISBN 978-966-348-446-4

До цього альманаху ввійшли дослідження трьох кандидатів історичних наук, присвячені зниклому місту – Катеринославу Кільченському. Історія виникнення та недовгого існування, документальні джерела, проєктні плани, містобудівні особистості, результати археологічних розкопок дозволяють отримати комплексну та достовірну інформацію про «Самарську Атлантиду». Яскраві світлини та графічні реконструкції фортеці і форштадта, археологічних знахідок органічно доповнюють науковий матеріал.

УДК 908(477.63)(084)

МАКСИМ КАВУН

ОЛЕКСАНДР ХАРЛАН

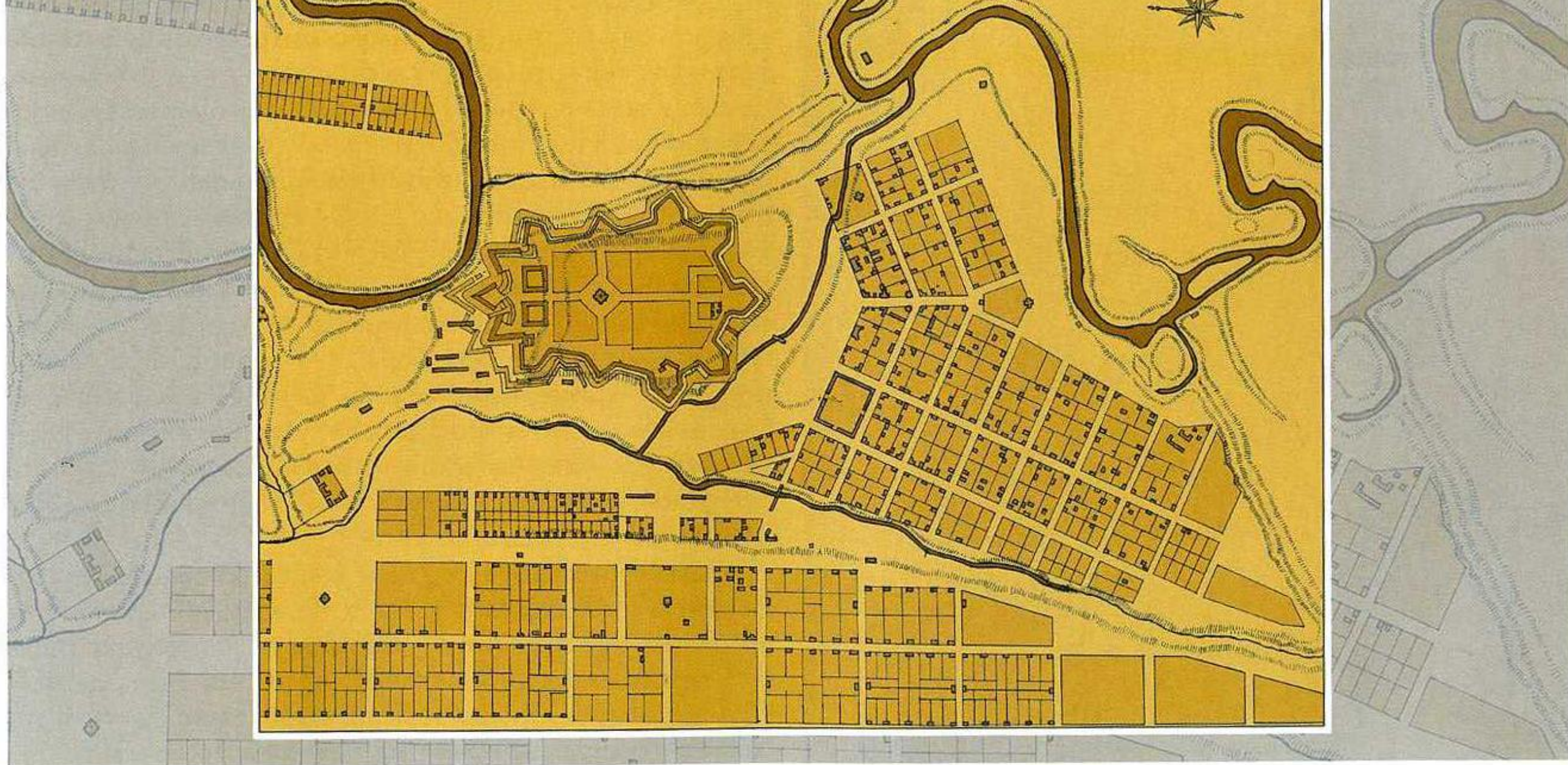
ОЛЕКСАНДР СТАРІК

*Альманах видано
в рамках обласного фестивалю
«Діти вивчають країну»*

КАТЕРИНОСЛАВ НА КІЛЬЧЕНІ: ІСТОРІЯ ЗНИКЛОГО МІСТА

ДНІПРО
АРТ-ПРЕС
2020

Широко поширеною в історіографії є думка, що завдання обрати вигідну територію для губернського міста В. О. Чертков вирішив недостатньо кваліфіковано, про що свідчить обрана лісиста й заболочена місцевість при впадінні р. Кільчень у р. Самару, у восьми верстах від лівого берега Дніпра.

Насправді ж нове губернське місто проектувалось передусім як місто-фортеця поблизу нової Дніпровської лінії фортець (почала будуватися з 1770 р.). Тому можна стверджувати, що місце для Катеринослава I насправді було обрано В. О. Чертковим дуже вдало з точки зору безпеки під час можливих військових конфліктів. Висновок про нібито

Фрагмент плану міста Катеринослава I, складеного 15 квітня 1782 р. Прорис О. Харлана, 2020 р.

ФОРТЕЦЯ І ФОРШТАДТ КАТЕРИНОСЛАВА І ЗА АРХІВНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Для створення потужних населених пунктів в новозавойованих землях Російська імперія завжди заздалегідь приділяла значну увагу розвідним даним. Про місця, де планувалося збудувати фортеці або заснувати укріплені поселення, завжди збиралася інформація в переказах шпигунів, розвідників, мандрівників, військових. Перед початком будівництва виконувалися дослідницькі роботи для виготовлення мап місцевості. Більше того, кожного разу опрацьовувалися різні варіанти проектних пропозицій майбутнього архітектурно-містобудівного бачення форпостів, які могли виконувати стратегічну роль бази як на щойно завойованих теренах, так і на чужій території.

Не було винятком і місце злиття Дніпра і Самари. За часів Вольностей Запорозьких під час численних бойових дій на теренах Північного Причорномор'я давніми шляхами пересувалися армії та торговельні каравани берегами Дніпра і Самари. Протягом багатьох років збиралася інформація про долини цих річок, зручні місця переправ і існуючі населені пункти. Враховуючи традиції татар і запорожців, російськими військовими постійно відпрацьовувався проєкт підкорення земель Нижнього Дніпра.

Одним з перших потужних проєктів Московії в даній місцевості, здійснених у 1688 році, стало будівництво Богородицької фортеці, яка на довгий час стала базою російських військ, обурюючи запорожців. Довгий час московським урядом практикувалася тактика влаштування укріплених ліній з прив'язкою до підвищених берегів річок, що слугу-

вали значною перепоною для пересування і зміцнювали захист укріплень зі стратегічного боку. Просування на землі Запорожжя розпочалося вздовж берега Орелі в 1730-х рр. з початком будівництва Української укріпленої лінії, наступним фортифікаційним рубежем в південному напрямку стала річка Самара. На сьогодні відомо кілька проєктів влаштування укріпленої лінії вздовж русла Самари.

Місце впадіння Самари в Дніпро після 1734 р. отримує потужні російські фортифікації по правому берегу Самари і лівому берегу Дніпра, а після 1737 р. і на правому березі Дніпра. Навіть не дивлячись на розпочате будівництво Дніпровської укріпленої лінії (з 1770 р.), досягнення Кючук-Кайнарджийських домовленостей (1774 р.), захоплення і руйнування Запорозької Січі (1775 р.), російська влада не наважувалася будувати столицю величезного захопленого краю на правому березі Дніпра. Для неї було обрано місце на правому березі Самари, вздовж якого на той час існувала низка укріплень і новостворюваний Катеринослав повинен був розташовуватись в стратегічно вдалому, прикритому з усіх боків місці.

Через місяць після зруйнування Січі вже повним ходом відбувалися заходи з пошуків неприступного місця, складення кошторисів, пошуки коштів, залучення майстрів для будівництва губернського центру щойно призначеним губернатором Василем Чертковим. У рапорті від 25 липня 1775 р. на ім'я Григорія Потьомкіна він просив про переведення до новоствореної Азовської губернії архітектора Миколи Алексеєва для початку розроблення проєктної документації і вивчення місця.

Для будівництва губернського центру було обрано місцевість на колишніх теренах Самарської паланки Вольностей Запорозьких на відстані 11 км від гирла Самари і 4 км від залишків Новобогородицької фортеці, захищену з півночі

Територія, на якій розташовувався форштадт Катеринослава на Кільчені. Фото 2020 р.

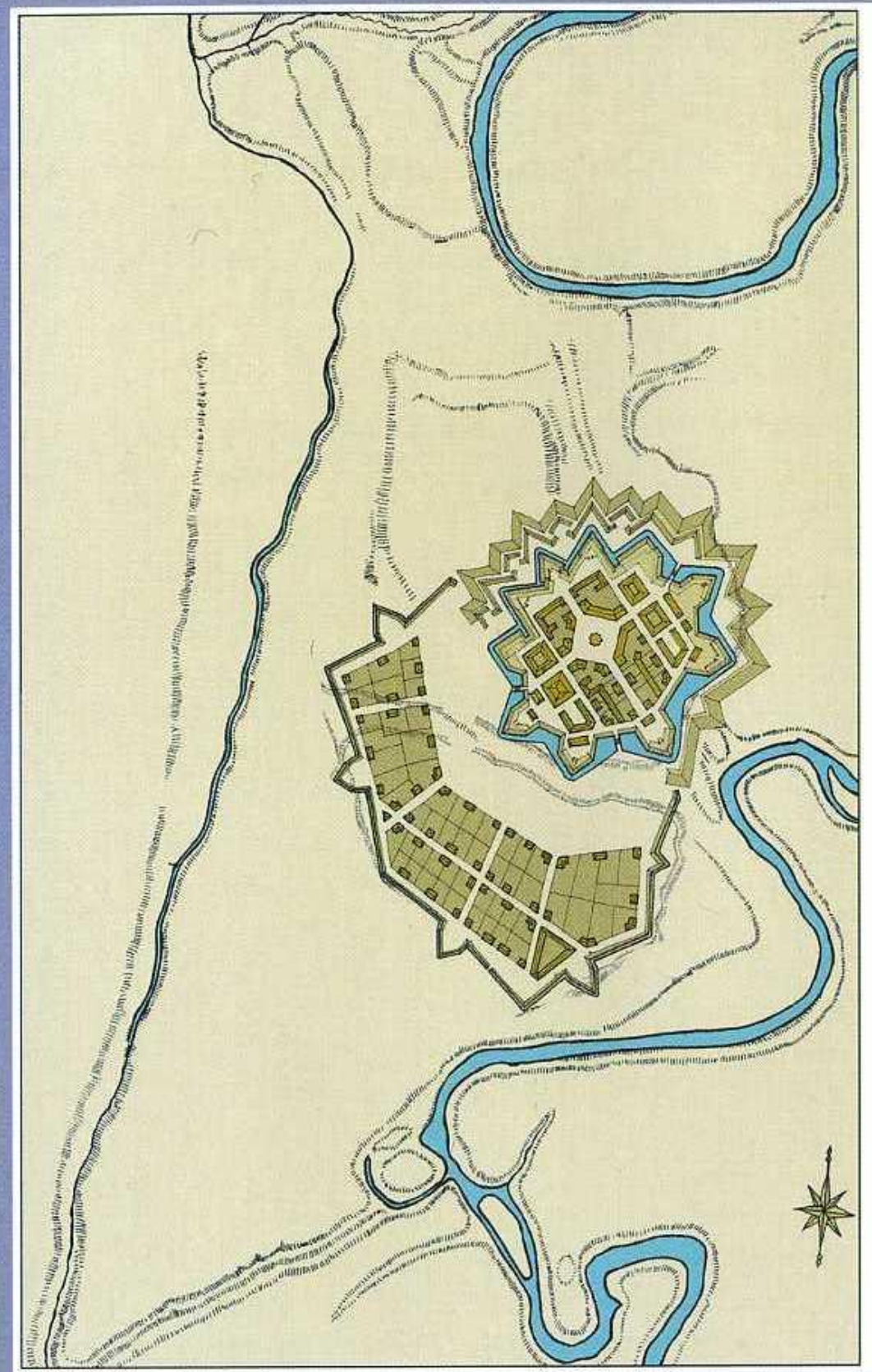

і зі сходу р. Кільчень (Кільченка), з півдня р. Самара, з заходу болотом Кримським (р. Кам'янка). На підступах до теренів майбутнього міста перешкодами також слугували звивисті русла річок-приток, стариць і рукавів самарської долини: Крива Самара, Тихенька Самара, Стара Самара, Красна, Кеменка, Татарка, Сваруха, болото Кримське (р. Кримка, Кринка). При впадінні Кільчені в Самару найвищу за позначкою місцину було обрано для влаштування потужної фортеці.

Найбільш ранній з відомих на сьогодні проєктних планів майбутнього міста зберігається в третій залі Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького і датується жовтнем 1775 р. На плані ще не вказано його назву, але за місцем розташування його було б правильно прив'язувати до річки Самари (добре упізнається вигин самарського річкового русла). За даним проєктом самарське місто-фортеця повинне було мати регулярне планування і складатися з двох частин – фортеці і укріпленого форштадта. Фортеця бастионного типу з десятикутовим полігоном, утвореним 5 бастионами, потрійним складним реданом і 2 напівбастионами, планувалася проєктом на підвищеному березі р. Самари. Її площа забудови в межах підосви валу повинна була сягати 10,9 га. В центральній частині фортеці пропонувалося влаштувати головну квадратну площу (82,0 × 82,0 м) з двома діагональними осями симетрії з відхиленням головної осі від північно-південного напрямку в 36° на північний захід. Забудова площі мала формуватися низкою адміністративних будівель. Серед них вказувалися фортечна канцелярія, губернський будинок, будинок коменданта, плац-майор і комендантська команда, квартири комендантським чинам, будинок протопопа і церковним служителям. У центрі площі мав височити хрещатий у плані собор – головна домінанта фортеці і міста в цілому. В середині фортеці планувалося влаштувати 10 різних за розмірами кварталів з 33 будівлями.

Територія, на якій розташовувався форштадт Катеринослава на Кільчені. Фото 2020 р. (стор. 16-17)

*Рис. 1. Проєкт міста (жовтень 1775 р.).
Прорис О. Харлана, 2020 р.*

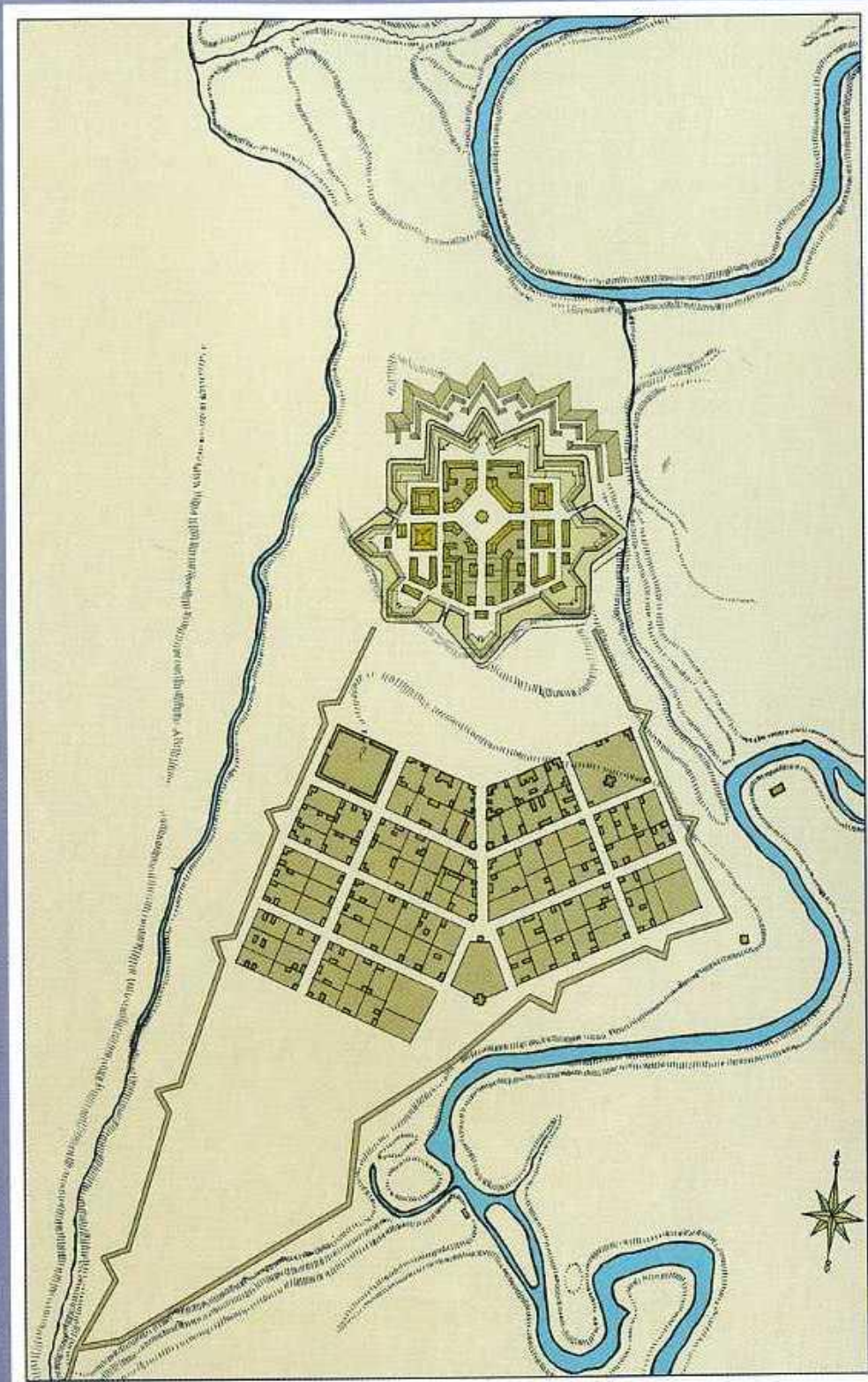

Рис. 2. Катеринослав I за первинним проєктним задумом.
Реконструкція О.Харлана за планом від 5 березня 1779 р., 2020 р.

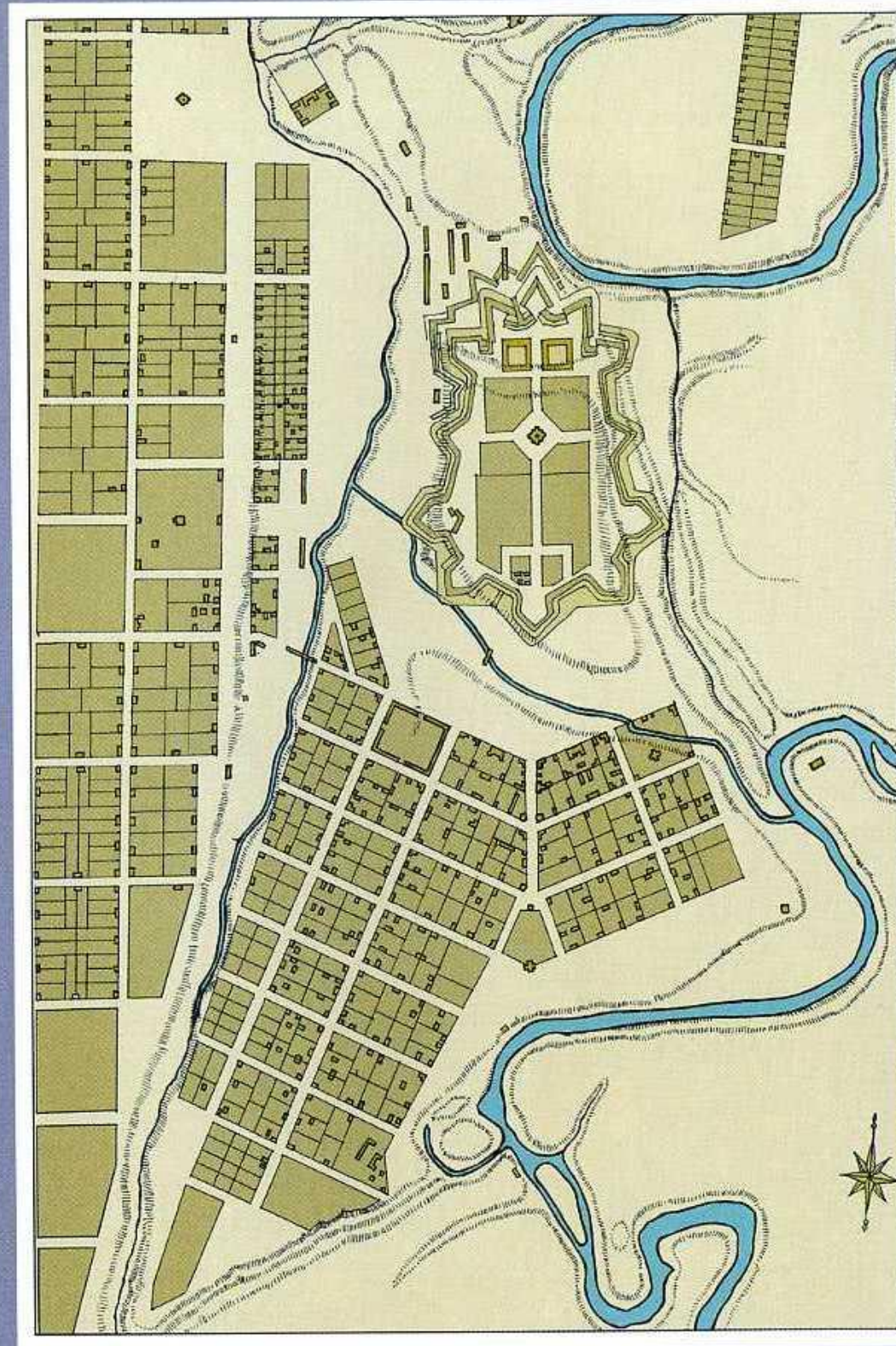

Рис. 3. Місто Катеринослав на Кільчені (1779–1782 рр.).
Прорис О. Харлана, 2020 р.

Тут було позначено ділянки з будинками казарм для солдат та офіцерів батальйону, арсеналу, кавалерійського двору, провіантського магазину, гостьового будинку, рибного та м'ясного рядів, арештантського будинку, шпиталю, чотирнадцяти місць для обивателів і караулки. Навколо фортеці з зовнішнього боку валу пропонувалося влаштувати рів шириною 7,5 м, заповнений водою. До внутрішнього простору фортеці планувалося влаштувати три входи через підйомні мости над ровом, розміщені в середині куртин. З зовнішнього боку рову з півночі, північного сходу і сходу пропонувалося влаштувати прикритий шлях з гласісом, який від своєї внутрішньої межі (гребеня) повинен був спускатися у річкову долину. З південно-західного і південного боків мав знаходитися форштадт, укріплений з усіх боків ретраншементом з бастіонами, реданом і обвідним ровом з водою. Забудова цієї цивільної частини міста була позначена 7 житловими кварталами з 59 ділянками для забудови, окремим трикутним кварталом місця торгівлі (так звані рибні та м'ясні ряди) і 52 спорудами різного призначення. Забудова форштадта планувалася на відстані 60 сажнів (128,0 м) від фортечного рову з водою. Вулиці цивільної частини планувалося спрямувати променями у бік фортеці з орієнтацією на бастіони і центри куртин. Площа кварталів форштадта з внутрішніми вулицями займала б 11,6 га. Пляма забудови всього міста (військової і цивільної частин) в межах зовнішніх рубежів укріплень повинна була складати 45,9 га (рис. 1, рис. 4).

У кінці 1775-х на початку 1776 років продовжується проектно-пошукова робота над складенням документації. За цей період було внесено суттєві зміни в концепцію форми, площі, орієнтації міської цитаделі Катеринослава і планувальної структури його форштадта. Згідно з наказом Сенату було розроблено плани губернського центру і кошториси

на окремі його кам'яні споруди (16 червня 1776 р.) і надано на розгляд. До кінця 1776 р. було створено невеличке робітниче селище і завершено підготовчі роботи для розбивки планів фортеці і кварталів громадської частини міста.

На початку 1777 р. проекти було затверджено і, вочевидь, восени місто почали будувати. Паралельно будувались південна частина фортифікаційного укріплення та дерев'яні й мазанкові споруди у форштадті. Двоповерховий будинок губернської канцелярії було розпочато у вересні 1777 р., а завершено до травня 1778 р. До літа 1778 р. значну кількість будівель форштадта було вже завершено. За успіхи будівництва В. Черткова навіть підвищують до чину генерал-поручника.

20 липня 1778 р. у рапорті Г. Потьомкін вказує: «...зараз місто Катеринослав будівництвом майже зовсім завершено...» Насправді, було завершено будівництво численних казенних споруд, поступово міська адміністрація розміщується в новому центрі Азовської губернії і починає свою роботу.

На сьогодні дослідникам відомі чотири плани, виготовлені з початку 1779 р. з проектними пропозиціями і фіксацією вже виконаного будівництва. Всі вони зберігаються в російському державному військово-історичному архіві.

На «Плане вновь строящегося города Екатеринослава...» від 5 березня 1779 р., складеному Іваном Єдковим, показано південну частину збудованої фортеці і північну частину форштадта. Виходячи з аналізу нанесеної розбивки квартальної сітки в середині фортеці, для будівництва за основу було взято план фортеці 1775 р. Тільки тепер головна центральна вісь майже співпадала з напрямком північ-південь (нахил в 15° на північний захід). Добре видно, що на той час було зведено тільки південний вал фортеці з куртинами по обидва боки від нього. Суттєво було змінено планувальну

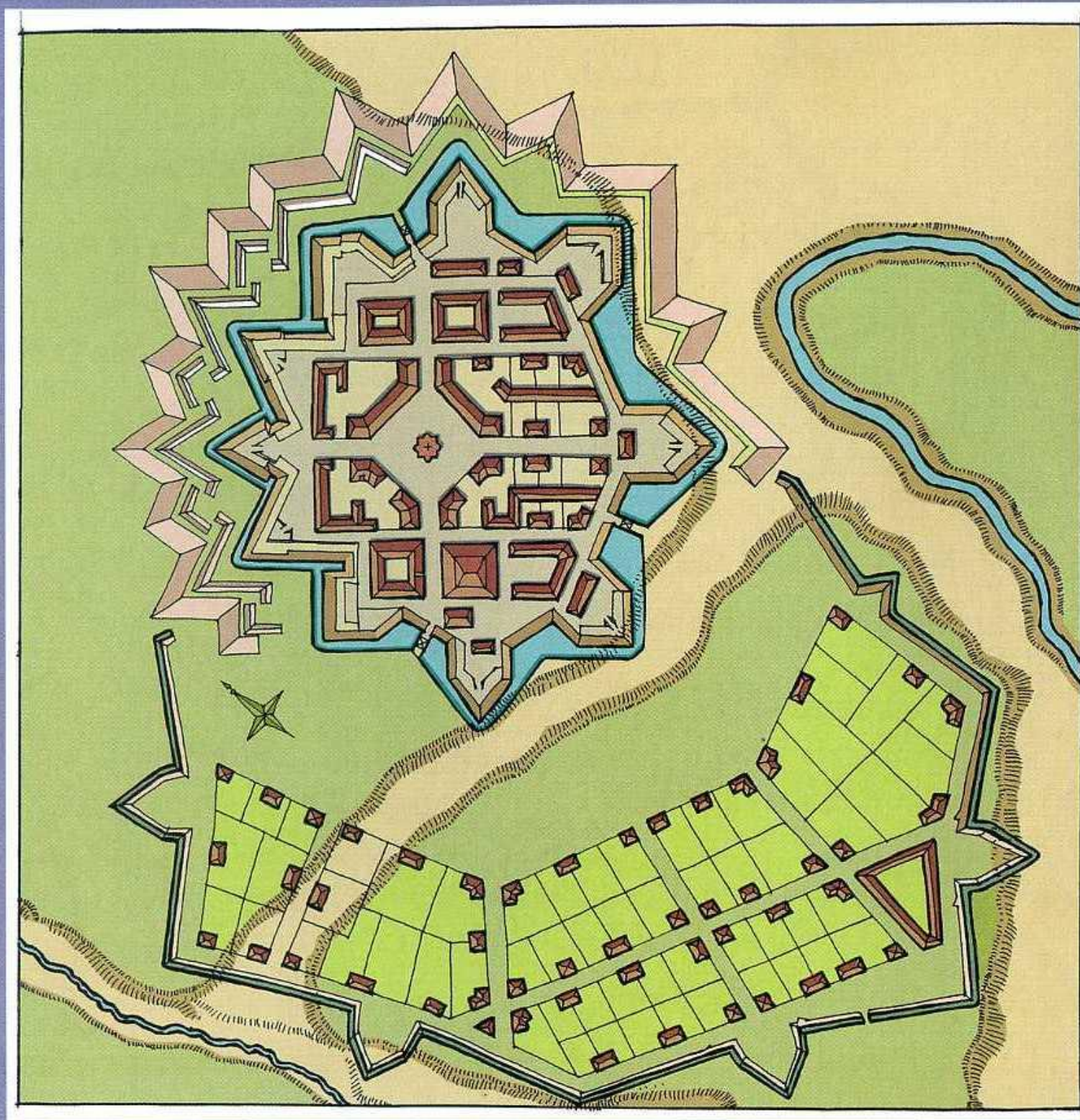

Рис. 4. Проектний план міста на р. Самара (жовтень 1775 р.).
Прорис О. Харлана, 2020 р.

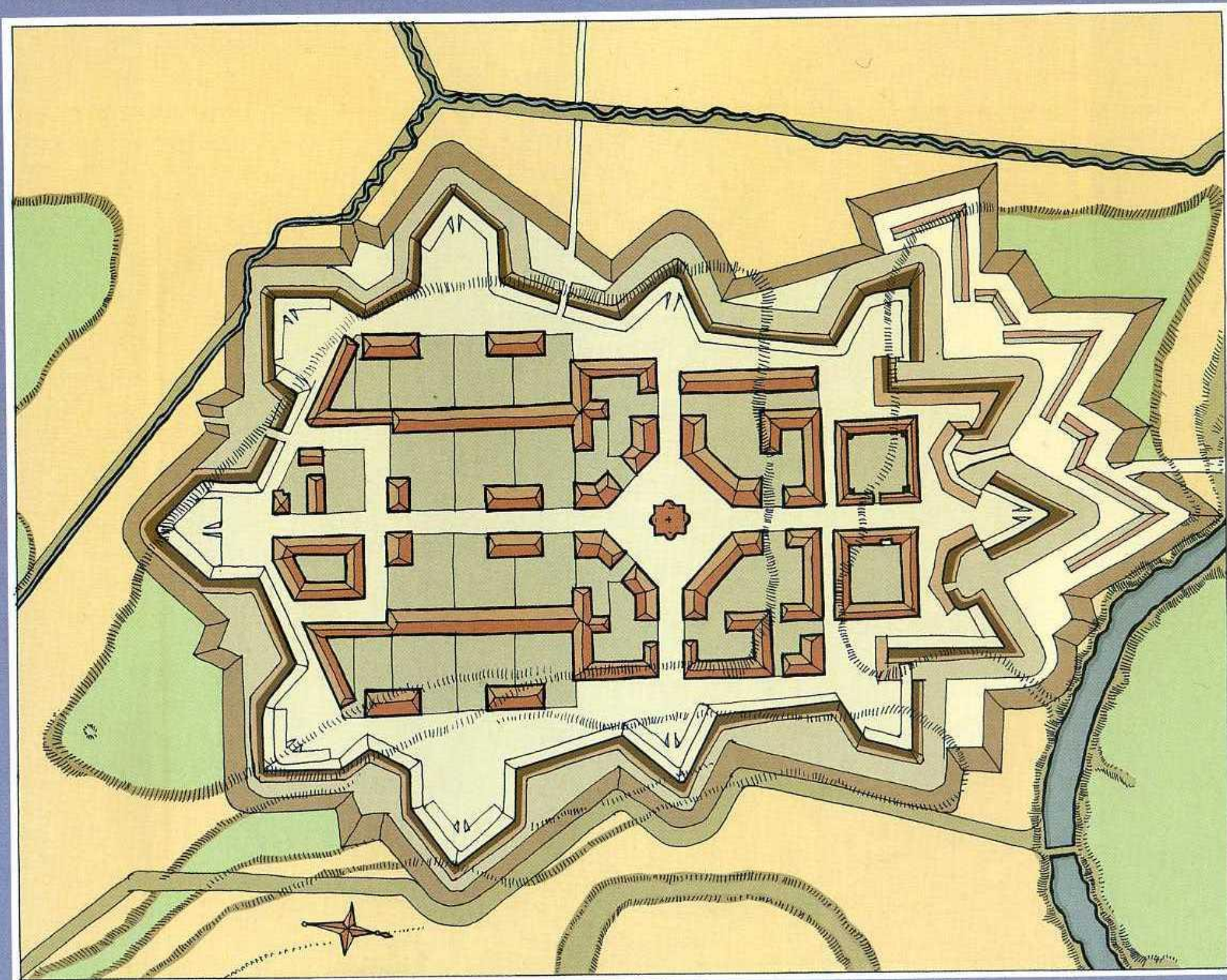

Рис. 5. Проектний план фортеці Катеринослава I від 15 березня 1781 р. Прорис О. Харлана, 2020 р.

схему форштадта і місце його розташування відносно фортеці. Тепер його центральна вулиця продовжувала головну центральну вісь фортеці і орієнтувалася на південний бастион. Симетрично по відношенню до центральної осьової вулиці під кутом в 25° на теренах цивільної частини було влаштовано чотири бічні вулиці, орієнтовані в місця примикання фланків південного бастиону до куртин та на південно-західний і південно-східний бастиони (рис. 2). Таким чином, між променевими вуличними напрямками форштадта утворювалися чотири ряди кварталів, по боках укріплених ретраншементом (розбивку трасувальних напрямків валу з ровом добре помітно на мапі). В межах фортеці позначено розбивку 6 кварталів і лише три збудовані споруди в межах одного з домоволодінь для обивателів (згідно з планом 1775 року). Також розмічено плями забудови під три окремо стоячих споруди в трьох бастионах (західному, південному і східному). На теренах форштадта позначено розбивку 12 кварталів і укріплень ретраншементу навколо них. Найщільніше збудовано два центральних квартали, в 6-ти сусідніх кварталах лише розпочато будівництво. Усього на плані позначено 58 будинків (3 у фортеці, острог за межами фортеці – на протилежному березі Самари, 4 розпочатих будинки). Тепер цивільна частина міста розташовувалася на відстані в 100 саженив від подошви валу фортеці (213,4 м). Центральна осева вулиця була завширшки 12 саженив (25,6 м), головні бічні дві вулиці форштадта завширшки 10 саженив (21,3 м), поперечні завширшки 8 саженив (17,1 м), ширина кварталів сягала 50 саженив (106,7 м). У двох перших завершених будівництвом кварталах розташовувались губернська канцелярія (в одному дворі розміщувались канцелярські службовці, майстрові люди та гауптвахта), губернаторський будинок, будинок губернаторського товариша, будинок другого губернаторського товариша, бу-

динок губернського прокурора, межові служителі офіцерських чинів, секретарський будинок, будівля для офіцерів, що проїжджають через місто, будинок губернського скарбника, губернська аптека. Окремий квартал форштадта було виділено під церковне подвір'я (хрещата у плані церковна споруда вже була зведена). Поруч з храмом у сусідньому кварталі було збудовано житло для священника Горпинського, диякона Олександрова, надвірного радника Шалигіна. Одними з перших у форштадті оселилися і збудували житло старшина Нежмака, канцелярист Мілшін, прапорщик Ленюв, майор Востриков, купець Остроухов, наглядач Перекрист, грек Костянтин Остапов, купець Барадін, купець Скапін. У 1779 р., як бачимо, населення міста зовсім невелике. У більшості це були службовці з прислугою.

На копії «Плана губернського города Екатеринослава...» з форштадтом, виконаним Петром Кузнецовим 5 грудня 1779 р., вперше спостерігаємо видовжену майже по вісі північ-південь (кут нахилу в 15° на північний захід) фортецю, вже з новою пропозицією планувальної структури. Слід сказати, що за основу плану укріплення було взято план 1775 р., однак за рахунок доповнення західного і східного бастионних фронтів реданами та куртинами фортеця отримала більшу площу. Південна частина фортеці за конфігурацією лишалася як і у плані 1775 р. (5 бастионів: західний, південно-західний, південний, південно-східний та східний), проте бічні куртини, об'єднуючі бастиони та напівбастиони, замість 20,0 саженив (42,6 м на плані 1775 р.) посилені посередині реданами, отримали довжину 107,0 саженив (228,3 м). Північна частина укріплення також повторювала план укріплення 1775 р. з деякими незначними змінами (потрійний складний редан з напівбастионами, які стали дещо видовженими з північного заходу, отримали прикритий шлях з гласісом). За рахунок збільшення площі фортеці північна її сторона впритул

була наближена до русла р. Кільчень і було вирішено відмовитися від рову з водою. Однак планувалося вирівняти всі невеличкі звивисті русла струмків і річок навколо фортеці. Саме в такій локації можна було називати Катеринослав містом на Кільчені. Забудова фортеці найбільш повно представлена на плані від 15 березня 1781 р. (рис. 5). Площа видовженого укріплення після зміни планувальної структури сягала 25,8 га. В геометричному центрі укріплення було за-

проєктовано квадратну площу з параметрами 82,0 × 82,0 м і з хрещатим собором у центральній її частині.

Максимальне освоєння території навколо фортеці бачимо на плані від 15 квітня 1782 р. (рис. 3). Трикутна ділянка форштадта у межиріччі Самари і Кам'янки на південь від фортеці тепер вже мала площу 56,1 га. На цій території було розмежовано 34 квартали різної конфігурації. Лише 4 з них залишалися не забудованими, а в шести вже було розпоча-

*Територія, на якій розташовувався Катеринослав I.
Фото 2020 р.*

то будівництво. В більшій за розмірами західній частині трикутного форштадта позначено 219 збудованих і розпочатих будівництвом споруд, у східній частині 75 будівель, дві будівлі позначено в окремому церковному подвір'ї. У мисоподібному вигині русла Кільчені на північний схід від фортеці бачимо розмежування двох видовжених кварталів з 45 ділянками і 32 будівлями. На протилежному правому березі р. Кам'янки також повним ходом розмежовувалися квартали і будувалися різні за призначенням споруди.

За даними 1781 р. місто мало 4 церкви: руську, грецьку, католицьку і вірменську, 2 училища. Тут перебували 270 купців, 874 міщан і цехових, 1050 чоловік різного звання, всього 2194 особи. З врахуванням дворян, адміністрації, військових – близько 3000 чол. Зовнішній вигляд більшості громадських будівель, мостів, укріплень нам відомі за кресленнями фасадів міських споруд на планах від 5 березня 1779 р. і від 15 квітня 1782 року. Переважна більшість будівель в середині фортеці зводилися дерев'яними, на форштадті будувались переважно мазанкові будівлі для українців, греків, вірмен та мешканців католицького віросповідання.

Лише в 1782 р. планувалося розпочати масове будівництво з цегли. Для цього поруч з фортецею було розпочато влаштування цегляно-черепичного заводу з 10 пічками для випалювання цегли і черепиці з кількома великими складами «сараями» для висушування цегли.

Після падіння Запорозької Січі на теренах колишніх Вольностей виникла потреба влаштування столиці нового адміністративного утворення на завойованих і приєднаних до Росії землях. У той час містобудівна і фортифікаційна діяльність були єдиним цілим. Перший Катеринослав на місці впадіння р. Кільчень в р. Самару складався з двох частин – фортеці і форштадта, який також в свою чергу оточувався неприступними рубежами річкових русел, що забезпечува-

ло захист новоутвореного поселення, однак неприступність ускладнювала територіальний розвиток майбутнього міста. Форма та конфігурація фортеці розпочатого будівництвом у кін. XVIII ст. міста підпорядковувалися природно-кліматичним умовам, ландшафту та базувалися на новітніх європейських будівельних традиціях, узятих на озброєння російськими військовими інженерами. Проіснувавши зовсім невеликий проміжок часу, потужні укріплення були залишені і значний архітектурно-містобудівний спадок поступово почав руйнуватися. Одним з перших у радянський час звернув увагу на рештки колишнього міста та почав збирати історичні матеріали О. С. Коваль, який очолював підгороднянський народний музей. Завдяки йому журналіст Ф. Я. Ратушний у 1970 р. опублікував історичну розвідку про долю Катеринослава на Кільчені, з якої і почалося зацікавлення його історією місцевими дослідниками. Після влаштування штучного озера на теренах самарського русла значну частину колишнього міста було затоплено, а вціліла територія фортеці Катеринослава потрапила під забудову дачного селища на о. Самарському. Вціліла ділянка фрагмента форштадта збереглася на сусідньому безіменному острові. Це залишає можливість археологічного дослідження матеріальної культури, розвитку й існування архітектурно-планувальної структури міста-фортеці кін. XVIII ст., а можливо, і більш ранніх за часом об'єктів, що існували на його території.

Олександр ХАРЛАН,
кандидат архітектури,
завідуючий кафедрою ПДАБА,
дійсний член ІКОМОС